

Τα επιτραχήλια του αγίου Διονυσίου Ζακύνθου: ζητήματα προληπτικής συντήρησης και διατήρησης

Κωνσταντίνος Δ. Στουπάθης

ΤΕ Συντηρητής Αρχαιοτήτων & Έργων Τέχνης 20ής Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
Τελεióφοιτος ΜΑ Μουσειακών Σπουδών-Εθνικό & Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Χρήστος Χ. Καρύδης

Διδάκτωρ Προληπτικής Συντήρησης & Ιστορίας Υφασμάτων
ΠΕ Συντηρητής Έργων Τέχνης

Στο άρθρο αυτό παρουσιάζουμε τα επιτραχήλια τα οποία κατά την παράδοση ανήκαν στον άγιο Διονύσιο, πολιούχο της νήσου Ζακύνθου. Τα αντικείμενα εκτίθενται στο Ναό του Αγ. Νικολάου του Μώλου εντός της πόλεως. Με την αναφορά και την ανάλυση των υλικών κατασκευής, την προσέγγιση με αναλυτικές μεθόδους ταυτοποίησης και την καταγραφή των φθορών τους, θα αποπειραθούμε την εισαγωγή στον προβληματισμό της ηθικής στη διατήρηση και την προληπτική συντήρηση υφασμάτων της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Τα συγκεκριμένα λειτουργικά ενδύματα είναι άγνωστα στην ευρεία επιστημονική κοινότητα, όπως και στους πιστούς που τα ευλαβούνται ως ιερά κειμήλια.

Σύντομο Αγιολόγιο του αγίου Διονυσίου

Ο βίος και η προσκύνηση του σκηνώματος του αγίου είναι γνωστός σε όλη την Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία. Η επίσημη ανακήρυξη του αγίου Διονυσίου ως πολιούχου της Ζακύνθου πραγματοποιήθηκε από την Κοινότητα Ζακύνθου μετά το έτος 1758 και πριν από το 1763, όταν η Βενετσιάνικη Γερουσία ενέκρινε απόφαση του Προβλεπτή Ζακύνθου Φραγκίσκου Μανωλέσου, για την αναγνώριση ως επίσημης ημέρας της 17ης Δεκεμβρίου κάθε χρόνου. Ως εκείνη την εποχή, όπως πληροφορούμαστε, η λιτανεία και η πανήγυρη προς τον Άγιο γίνονταν ανεπίσημα. Επίσης, ορίσθηκε να γιορτάζεται επίσημα και η 24η Αυγούστου, επέτειος της μετακομιδής του ιερού λειψάνου από τα Στροφάδια στη Ζάκυνθο, επέτειος που χαίρει μεγάλων τιμών, εορτασμού και θερμής ανταπόκρισης των προσκυνητών. Έτσι οι Ζακυνθinoί γιορτάζουν τον άγιο Διονύσιο δύο φορές το χρόνο.¹ Στο Ναό του Αγ. Νικολάου στο Μώλο, όπου χρημάτισε ως εφημέριος ο άγιος Διονύσιος² για ένα χρόνο το 1853, εκτίθενται σήμερα τα επιτραχήλια που αποτελούν το αντικείμενο αυτής της μελέτης.³

Τεχνική περιγραφή προθήκης

Η φθορά ενός αντικειμένου, και συγκεκριμένα ενός έργου τέχνης, συσχετίζεται όχι μόνο με την ποιότητα των υλικών κατασκευής του, αλλά σε μεγάλο βαθμό με τις περιβαλλοντικές συνθήκες και τα υλικά των μέσων έκθεσής του. Τα δύο επιτραχήλια,⁴ που παρουσιάζει η μελέτη αυτή, είναι τοποθετημένα σε ξύλινη καρέκλα⁵ η οποία φέρει θύρωμα στο εμπρόσθιο τμήμα και τζάμι (εικ. 1). Η γενική κατάσταση του ξύλινου υποστρώματος της καρέκλας καταγράφεται ως καλή όπως και το χρύσωμά της.⁶ Στο εσωτερικό της ξύλινης καρέκλας υπάρχουν και έργα μικροτεχνίας τα οποία συνδέονται με το βίο του αγίου (εικ. 2): (α) Μια εικόνα μικρού μεγέθους, ενθυμητική της Ιεράς Μονής του Αγ. Διονυσίου με αργυρή επένδυση και παράσταση του ιερού σκηνώματος, αναρτημένη στο άνω τμήμα του επιτραχήλιου Β (δεξιά) από βυσσινί βαμβακερό νήμα. (β)

Μια ασημένια λειψανοθήκη δύο όψεων, τοποθετημένη στο επιτραχήλιο Α (αριστερά). Στην πρόσθια όψη (ορατή στους πιστούς όταν είναι κλειστή η καρέκλα) φέρει παράσταση του αγίου Διονυσίου και στην πίσω της Παναγίας Αναφωνήτριας.⁷ Μια σχετικά μεγάλη πλάκα αργυρή, τάμα με παράσταση του αγίου να ευλογεί ασθενή, ραμμένο στο κατώτερο τμήμα του επιτραχήλιου Α (αριστερά). (δ) Σταυρός ευλογίας διπλής όψεως, πιθανών κατασκευασμένος στη Ρωσία. Σύμφωνα με τις προφορικές αναφορές με αυτόν λειτουργούσε ο άγιος.

Σημαντική είναι επίσης η επιγραφή που διατηρείται στο άνω τμήμα της ξυλόγλυπτης καρέκλας γραμμένη με κιννάβαρι πάνω σε χρυσωμένο ξυλόγλυπτο ειλητάριο: ΤΑ ΙΕΡΑ ΑΜΦΙΑ ΑΓΙΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ, 1583 ΓΕΝΑΡΙΟΥ 5 «Επίαστι πάρτε να εφημερέβι ο αρχιερέυς Διονύσιος Συγούρος εις το ναόν του Αγίου Νικολάου διά χρόνον έναν με μπαλότες δε σί 52 – δενό 4».

Μια ερμηνεία της επιγραφής είναι ότι αναφέρεται σε ψηφοφορία αδελφών της Συντεχνίας των Ναυτών,⁸ κατά την οποία προτάθηκε και εκλέχθηκε να εφημερεύει ο άγιος Διονύσιος στο Ναό, ύστερα από συγκέντρωση ψήφων Si (ναι-υπέρ)

1. Η ξυλόγλυπτη καρέκλα και τα επιτραχήλια του αγίου Διονυσίου στο Ναό του Αγίου Νικολάου του Μώλου.

52, Δε Νο (αντί) 4. Η εκλογή του επισημαίνεται στον κώδικα⁹ της Εκκλησίας και η ψηφοφορία βασίστηκε στη χρήση σφαιριδίων.

Η καθέδρα χρονολογικά είναι σχετικά νεότερη των κειμηλίων. Ανοίγοντάς την εσωτερικά αντικρίζουμε μια οριζόντια ακάλυπτη ξύλινη δοκό στο άνω τμήμα, πάνω στην οποία έχουν αναρτηθεί τα επιτραχήλια (εικ. 3). Στο εσωτερικό παρατηρήθηκε συσσώρευση ρύπων, κυρίως στο άνω σημείο, στις πλάγιες όψεις της καθέδρας. Συσώρευση επικαθίσεων υπήρχε ιδιαίτερα στο κατώτερο τμήμα που τα υφάσματα παρουσίαζαν ακαμψία και ήταν πρόχειρα τοποθετημένα. Ειδικά στις γωνίες της καθέδρας αποδεικνύεται ότι δεν είχε προηγηθεί μελέτη έκθεσης των υφασμάτων.¹⁰

Η κατάσταση διατήρησης των επιτραχηλίων εξαρτάται από: (1) τις χημικές και φυσικές ιδιότητες των υλικών κατασκευής και των συνδυασμών τους (ίνες, βαφές, μεταλλικά νήματα, χαρτόνια κ.ά.), (2) τη μηχανική φθορά κατά τη χρήση (λειτουργικοί λόγοι), (3) το μικροπεριβάλλον της προθήκης (σχετική υγρασία, θερμοκρασία, εισερχόμενη και προσπίπτουσα ορατή και υπέρυθη ακτινοβολία κ.ά.), (4) τα υλικά κατασκευής της καθέδρας (οξέα που αφαιρούνται από το ξύλο (VOCs), όξινες κόλλες, κ.ά.), (5) τις γενικές περιβαλλοντικές συνθήκες του εσωτερικού του Ιερού Ναού.

2. Άποψη του συνόλου των επιτραχηλίων και λοιπών εκκλησιαστικών κειμηλίων μετά την απομάκρυνσή τους από την καθέδρα.

3. Λεπτομέρεια του ξύλινου κυλίνδρου στον οποίο είχαν αναρτηθεί τα επιτραχήλια δίχως ασφαλή και ομοιόμορφη υποστήριξη.

Σύντομη τεχνική περιγραφή επιτραχηλίων Επιτραχήλιο Α

Μεταξωτό ύφασμα με μεταλλικά νήματα, 129x37 εκ.

Σε βυσινί μεταξωτό κάμπο με μεταλλικό νήμα προβάλλονται μέσα σε αψιδωτές καμάρες με ανθόσχημες κιονοστοιχιές οι τρεις ιεράρχες, ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, ο άγιος Γρηγόριος, ο άγιος Βασίλειος, καθώς και ο άγιος Ιάκωβος, οι οποίοι εικονίζονται κατ' ενώπιον σε στάση ευλογίας κρατώντας Ευαγγέλιο (εικ. 4). Οι επιγραφές είναι δυσανάγνωστες, λόγω απώλειας ινών και φωτοξειδωσης σε αρκετά σημεία, ιδιαίτερα δε στα πρόσωπα των μορφών. Μεταξύ των ιεραρχών παρεμβάλλονται σταυροί των οποίων οι κεραίες διακοσμούνται περιμετρικά από τέσσερις τουλίπες σε τομή ανά στέλεχος. Ενδιάμεσα στα λυρόσχημα αυτά πέταλα, εντοπίζουμε στριμμένο τιρτίρι. Το διακοσμητικό αυτό μοτίβο απαντά και στο άνω τμήμα του επιτραχηλίου, εκεί όπου διατηρούνται σε κακή κατάσταση οι μορφές του αγίου Ιωάννη Προδρόμου και αδιάγνωστου ιεράρχη (εικ. 5). Οι ιεράρχες απεικονίζονται με αρχιερατικό σάκο εκτός των δύο τελευταίων, του αγίου Βασιλείου και του αγίου Ιακώβου, οι οποίοι φορούν μεγάλο ωμοφόριο και φελόνιο.

Το επιτραχήλιο απολήγει σε εννέα μεταξωτούς θυσάνους εκ των οποίων ο κεντρικός φέρει ωσειδές κομβίο με στικτό διάκοσμο¹¹ και οι υπόλοιποι οκτώ, διάτρητα αμφικωνικά κομβία.¹² Οι θύσανοι πιθανόν αποτελούν μεταγενέστερη προσθήκη. Στο επιτραχήλιο αυτό έχει μεταγενέστερα στερεωθεί με καρφίτσες ένας χρυσός σταυρός αγιασμού, αυτός που χρησιμοποιούσε ο άγιος Διονύσιος.¹³ Βρίσκεται ραμμένος στο κάτω τμήμα του επιτραχηλίου δεξιά από τη μορφή του αγίου Ιακώβου. Είναι δύο όψεων, με είκοσι οκτώ μαργαριτάρια και χρυσές αμφικωνικές απολήξεις εσωκλείοντας μία ανάγλυφη πλάκα ελεφαντόδοντου.

Επιτραχήλιο Β

Μεταξωτό ύφασμα με μεταλλικά νήματα, 140x30 εκ.

Το επιτραχήλιο φέρει παραστάσεις των Μεγάλων Ιεραρχών, αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου, αγίου Ιππολύτου, αγίου Γρηγορίου του Διαλόγου (με την παπική τιάρα), αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου, αγίου Κύριλλου και αγίου Αθανασίου (εικ. 6), οι οποίοι απεικονίζονται κατ' ενώπιον να κρατούν με το αριστερό χέρι ευαγγέλιο και με το δεξί να ευλογούν. Οι μορφές εντάσσονται μέσα σε κυκλικά οξυ-

κόρυφα αψιδώματα και κιονόκρανα. Η ταυτότητά τους αναγράφεται στηληδόν δεξιά και αριστερά της κεφαλής τους. Οι ιεράρχες απεικονίζονται να φορούν πολυσταύριο σάκκο διακοσμημένο με κτρινοπράσινα μετάλλια.¹⁴ Το άνω τμήμα διακοσμείται στην περιοχή του κολάρου από δύο εξαπτέρυγα, ενώ ακολουθούν φυτικά μοτίβα γαρούφαλλων, βλαστών και τομών τουλίπας τα οποία επίσης παρεμβάλλονται μεταξύ των ενοτήτων των Ιεραρχών.¹⁵ Στην περιοχή του τραχήλου υπάρχει ανακυκλωμένος ελλειψοειδής πόλος (εικ. 7) που παριστάνει σε μέταλλο τον Κύριο ως Μέγα Αρχιερέα να ευλογεί. Το επιτραχήλιο απολήγει σε τρεις θυσάνους εκ των οποίων ο αριστερός είναι διαφορετικός και διατηρείται σε πάρα πολύ καλή κατάσταση σε σχέση με τις άλλες δύο.

Γενική κατάσταση διατήρησης υφασμάτων

Προτού να αρχίσει η αφαίρεση των επιτραχηλίων από την καθέδρα πραγματοποιήθηκε έλεγχος της κατάστασής τους,¹⁶ ώστε να είναι εφικτή η απόσπασή και η επανατοποθέτησή τους. Αφού αφαιρέθηκαν τα επιτραχήλια από την ξύλινη δοκό της καθέδρας και καταγράφηκαν, ξεκίνησε ο διαχωρισμός των πρόσθετων αντικειμένων από αυτά.¹⁷ Μεγάλης έκτασης στερεωτικές επεμβάσεις, εντοπίστηκαν σε διάφορα σημεία κυρίως στον κάμπο των επιτραχηλίων (εικ. 8).

Τα επιτραχήλια φέρουν προηγούμενες επεμβάσεις (π.χ. η αντικατάσταση της φόδρας). Το νέο λινό ύφασμα φέρει λεκέδες υγρασίας, τσακίσεις λόγω χρήσης ή αναδιπλώσεις, και έχει μεταγενέστερα ενωθεί με κόκκινη κλωστή. Είναι ροζ χρώματος, πυκνής σχετικής πλέξης, το οποίο έχει συγκρατηθεί με κόκκινη βαμβακερή κλωστή. Συγκριτικά, το επιτραχήλιο Β (δεξιά) διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση (που δεν δικαιολογεί την αλλαγή φόδρας) και ει- κάζουμε ότι ίσως είχε μεταγενέστερα τοποθετηθεί στο ιερό σκί- νωμα του αγίου Διονυσίου.

Συγκριτικά με το επιτραχήλιο Α, το Β παρουσιάζει σημεία τριβής στον βελούδινο κάμπο των παραστάσεων και μερική απώλεια ινών στα σαρκώματα των μορφών. Μια επιβεβαίωση του ισχυρισμού ότι υπήρξε νεότερη αποκατάσταση προκύπτει από παρατήρηση της φθαρμένης περιοχής στην πίσω όψη της φόδρας: εσωτερικά υπήρχε άλλη μία

4. Κεντρικό τμήμα του επιτραχηλίου Α όπου αναπαριστάνονται οι ιεράρχες άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος και άγιος Γρηγόριος ο Μέγας.

φόδρα, ίδιου χρώματος, τύπου και πλέξης, σε άρτια κατάσταση.

Ταυτοποίηση υλικών κατασκευής

Η παρατήρηση των ινών πραγματοποιήθηκε στα εργαστήρια συντήρησης του Πανεπιστημίου του Lincoln στη Μεγάλη Βρετανία μέσω στερεοσκοπικού μικροσκοπίου. Δώδεκα δείγματα (2 εκ.) ινών και μεταλλικών νημάτων απομακρύνθηκαν από δυσδιάκριτα σημεία ήδη φθαρμένων περιοχών. Η οπτική παρατήρηση έγινε με τη χρήση trinocular Nikon® Eclipse E400 σε μεγέθυνση (x40). Τα αποτελέσματα της ταυτοποίησης των δειγμάτων έδειξαν ότι πρόκειται κυρίως για ζωικής προέλευσης ίνες (μετάξι) και μόνο δύο φυτικής (βαμβάκι).¹⁸

5. Λεπτομέρεια από το άνω τμήμα της περιοχής του επιτραχηλίου Α: Λόγω αναδίπλωσης το ύφασμα παρουσιάζει ακαμψία ινών, ενώ δεν παρουσιάζεται εξασθένηση της χροιάς των ινών και η βαφή του βελούδου διατηρεί την αρχική (πορφυρή) χροιά.

Προτεινόμενες σωστικές επεμβάσεις

Ένας από τους σημαντικότερους στόχους αυτής της μελέτης είναι να εστιάσει στους παράγοντες φθοράς και στην ανάπτυξη μέτρων προληπτικής συντήρησης.

Οι προτεινόμενες σωστικές επεμβάσεις περιλαμβάνουν:

α) μηχανική απομάκρυνση των ρύπων, β) απεντόμωση των επιτραχηλίων με τη χρήση χαμηλής θερμοκρασίας (-18 °C),¹⁹ γ) επίχρηση του ξύλου με κατάλληλα βερνίκια και ύφασμα, μειώνοντας με αυτόν τον τρόπο την ανάδυση των οξέων του ξύλου (VOCs) και τη χημική αντίδραση με τα υλικά κατασκευής των επιτραχηλίων, δ) προληπτικές επεμβάσεις στερέωσης και συγκράτησης των ινών, ε) διαμόρφωση μικροκλίματος στο Ναό, με σκοπό τον πλήρη έλεγχο των περιβαλλοντικών παραμέτρων και διατήρησή τους στα επιθυμητά επίπεδα (σχετικής υγρασίας, θερμοκρασίας, ακτινοβολίας),²⁰ στ) τοποθέτηση και εφαρμογή κατάλληλων ψηφιακών μικροοργάνων εντός της προθήκης με σκοπό τον έλεγχο των επιπέδων διατήρησης αλλά και της θερμοκρασίας και των τιμών υγρασίας, ζ) τοποθέτηση ειδικών παγίδων για έντομα στις γωνίες της καθέδρας αλλά και στον περιβάλλοντα χώρο,²¹ η) απομάκρυνση των μεταλλικών αντικειμένων τα οποία ήταν προσαρμοσμένα στο εσωτερικό της καθέδρας και τοποθέτησή τους σε μικρό κιβώριο από γυαλί ή plexiglass® σε ξεχωριστή προθήκη δίπλα από την καθέδρα με ανάλογη ένδειξη.

Τέλος, η σωστή ανάρτηση και η υποστήριξη των επιτραχηλίων με αντιόξινα υλικά θα εγγυηθούν στο μέγιστο βαθμό την ακεραιότητα της φόρμας τους.²²

Συμπεράσματα

Η συντήρηση των επιτραχηλίων θέτει επί τάπητος τον προβληματισμό που αφορά την έκθεση έργων με έντονο θρησκευτικό χαρα-

6. Λεπτομέρεια από προηγούμενη, νεότερη αποκατάσταση του επιτραχήλιου Β.

κτήρια η οποία πρέπει να συμβαδίζει με τις χριστιανικές και προσκυνηματικές πεποιθήσεις αλλά και με τις μουσειακές πρακτικές με σεβασμό στην καλλιτεχνική και εικαστική αξία τους ως μουσειακών πλέον εκθεμάτων. Στόχος των επεμβάσεων που προτείνουμε είναι να προβάλλουμε στον προσκυνητή τα ιερά αυτά κειμήλια και να διευκρινίσουμε παράλληλα για ποιους λόγους είναι υψίστης ιστορικής, καλλιτεχνικής και θρησκευτικής αξίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Ευχαριστίες οφείλονται: στην Έφορο της 20ής ΕΒΑ κ. Ζωή Μυλωνά για τη χορήγηση αδειών φωτογράφισης και δειγματοληψίας των έργων, στον Σεβασμώτατο Μητροπολίτη Ζακύνθου Ι. Μ. Στροφάδων και Αγίου Διονυσίου κ.κ Χρυσόστομο για την άδεια μελέτης, δειγματοληψίας και δημοσίευσης της έρευνας αυτής, στον Αξιότιμο ιερέα π. Π. Σπουργίτη για τη συνεργασία και το ενδιαφέρον που επέδειξε κατά τη διεξαγωγή της μελέτης, στην Καθηγήτρια Ιστορικής και Κοινωνικής Λαογραφίας Πανεπιστημίου Αθηνών, δρ Αικατερίνη Κορρέ-Ζωγράφου, στη Συντηρήτρια Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης κ. Μπούτσικα Γαρυφαλλιά για την πολύτιμη συμπαράστασή της.

¹ Βλ. σχετική ιστοσελίδα Ιεράς Μητρόπολης Ζακύνθου και Στροφάδων.

7. Λεπτομέρεια του αναδιπλωμένου πόλου στο επιτραχήλιο Β. Ο Χριστός αναπαριστάται ως Μέγας Αρχιερέας.

8. Παλαιότερες στερεωτικές επεμβάσεις στο επιτραχήλιο Α.

² Ν. Κονόμος, *Ναοί και Μονές στη Ζάκυνθο*, Ιονική και Λαϊκή Τράπεζα Ελλάδος, Αθήνα 1964, σ. 84.

³ Αξίζει να σημειωθεί ότι έθιμο είναι να χορηγούνται και να αλλάζονται οι υφασμάτινες παντόφλες του αγίου τρεις φορές το χρόνο από δωρητές/οικογένειες και οι πιστοί μπορούν να προμηθευτούν δωρεάν τεμάχια αυτών ως φυλακτά.

⁴ Το επιτραχήλιο ως δισδιάστατο λειτουργικό ένδυμα στηρίζεται στον τράχηλο (λαιμό) και αποτελεί το πιο σημαντικό διακριτικό ένδυμα του Ιερέως και του Επισκόπου. Προήλθε από το οράριο του Διακόνου, το οποίο ο Επίσκοπος στη χειροτονία του σε Ιερέα περιέφερε γύρω από το λαιμό του. Όταν το φορεί ο Ιερέας, προσφωνεί ανάλογη ευχή (Ψαλμός 132 (στ. 2)): *Ευλογητός ο Θεός, ο εκχέων την χάριν αυτού επί τους ιερείς αυτού, ως μύρον επί κεφαλής, το καταβαίνον επί πώγωνα, τον πώγωνα του Ααρών, το καταβαίνον επί την ώαν του ενδύματος αυτού· πάντοτε νυν και αις και εις τους αιώνας των αιώνων. Αμήν.* Το επιτραχήλιο συμβολίζει, όπως καταδεικνύεται και από την ευχή της ενδύσεως, τη χάρη του Αγίου Πνεύματος (Βλ. G. Millet, *Broderies Religieuses de Style Byzantin*, Librairie Ernest Leroux, Paris 1939 και Ε. Βλαχοπούλου-Καραμπίνα, *Χρυσοκέντητα άμφια και πέπλα*, Ιερά Μονή Ιβήρων, Άγιον Όρος 1998).

⁵ Οι πιστοί μπορούν να δουν μικρό μόνο μέρος από τα δύο επιτραχήλια. Περιμετρικά η καθέδρα διακοσμείται με μεγάλα φύλλα ακάνθης με καμπυλωμένες ακμές, με εμφανείς επιδράσεις μπαρόκ. Πιθανόν να έχει κατασκευαστεί από ξύλο κυπαρισσιού, στο οποίο πραγματοποιήθηκαν τοπικά επεμβάσεις σφραγίσματος των ρωγμών (στοκάρισμα).

⁶ Σύμφωνα με ανέκδοτες πηγές, ενδέχεται να πρόκειται για έργο καλλιτέχνη φημισμένης οικογένειας χρυσωτών, πιθανόν των Πανταζήδων.

⁷ Στο εσωτερικό της λειψανοθήκης βρέθηκαν λείψανα έντεκα αγίων ως ακολούθως στην πρώτη όψη: αγ. Χρυσοστόμου, αγ. Φωτεινής της Σαμαρείτι-

δος, αγ. Αναργύρου, αγ. Μεγαλομάρτυρος Αναστασίας και αγ. Παρασκευής. Στη δεύτερη όψη: αγ. Χαράλαμπος, αγ. Συμεών, αγ. Δημητρίου, αγ. Γοβδελά και αγ. Πελαγίας.

⁸ Ν. Κονόμος, *Άγιος Διονύσιος ο πολιούχος Ζακύνθου*, Ιερά Μονή Στροφάδων και Αγίου Διονυσίου, Ζάκυνθος 1996, σ. 47.

⁹ Κονόμος, *Ναοί και Μονές στη Ζάκυνθο*, σ. 84, όπου στη θήκη αναγράφεται ως κώδηξ Α. φυλ 63. γεώργιος Ρ. Κυβετός επίτροπος. 1897.

¹⁰ Συγκεκριμένα το διάστημα από το κατώτερο τμήμα της προθήκης δεν επαρκεί ώστε να εκτίθενται άνετα οι θύσανοι, με αποτέλεσμα τη μηχανική καταπόνηση των ινών.

¹¹ Παρόμοιοι τύποι κομβία εντοπίζονται σε αντρικές φορεσίες της Ηπείρου, κυρίως σχήματος πουλιού (ανέκδοτη πληροφορία κ. Κ. Κορρέ).

¹² Την ίδια εποχή είναι πιθανόν να έγινε η αλλαγή φόδρας στο άμφιο και η προσθήκη ενός μικρόσχημου λευκού σταυρού στην πίσω όψη της λαϊκόκοψης. Οι βελονιές που επικρατούν είναι η ορθή ρίζα και η ίσια σπασμένη τις περισσότερες φορές πάνω σε χαρτόνι προκειμένου να επιτευχθεί από τον καλλιτέχνη ένα ιδιαίτερα ανάγλυφο αποτέλεσμα. Η τεχνική και το σχέδιο των ιεραρχών δείχνουν ότι το έργο έχει γίνει βάσει βυζαντινών προτύπων με τη βοήθεια ανθιβόλου όπως εντοπίζουμε σε πολλά σημεία.

¹³ Κονόμος, *Άγιος Διονύσιος ο πολιούχος Ζακύνθου*, σ. 48.

¹⁴ Βλ. επίσης Φ. Κόντογλου, *Έκφρασις της Ορθοδόξου Εικονογραφίας Τόμος Α΄*, Αστήρ, Αθήνα 1960.

¹⁵ Οι κύριες βελονιές που έχουν χρησιμοποιηθεί για το κέντημα είναι η ορθή, η πλάγια (λοξή) ρίζα και η ίσια σπασμένη

¹⁶ Το πρώτο επιτραχήλιο παρουσιάζει μεγαλύτερη φθορά στο άνω τμήμα κοντά στον τράχηλο. Στο σημείο που αφαιρέθηκε η μικρή φορητή εικόνα, αποκαλύφθηκε το αρχικό χρώμα των ινών του βελούδου και η εξακριβώση του βαθμού της φωτεινότητας της φθοράς που έχει επέλθει στον κάμπο του επιτραχήλιου. Στην περιοχή του αυχένα παρατηρήθηκαν λεκέδες υγρασίας και διατήρηση της πορφυρής βαφής χρώσης. Όξινοι λεκέδες εντοπίστηκαν και στην περιοχή όπου το επιτραχήλιο ερχόταν σε επαφή με την ακάλυπτη ξύλινη δοκό, και στις περιοχές της ύφανσης, όπου έχουμε οξειδωση και αλλοίωση των μεταλλικών νημάτων και επικαθίσεις σκόνης σε όλη την επιφάνεια. Προβλήματα παρατηρούνται στις περιοχές των προσώπων των εικονιζόμενων Ιεραρχών, όπου εντοπίζονται απώλειες από προσβολή εντόμων και λεκέδες από κεριά. Το δεύτερο επιτραχήλιο διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση. Κάτω, εντοπίζουμε μία πρόχειρη ραφή συγκράτησης ως προς τον κύριο φορέα του επιτραχήλιου, και μία μεταγενέστερη φούντα κόκκινου χρώματος, κάτω αριστερά στο τελείωμα, με σκοπό να αποκατασταθεί η απώλεια. Η διατήρηση της απόχρωσης της χροιάς των πορφύρων νημάτων και η μικρή φωτοοξειδωση πιστοποιεί ότι ενδέχεται να είναι νεότερη επέμβαση στο υπόλοιπο ύφασμα, όπως και ο πόλος, στην πίσω όψη, στην περιοχή του τράχηλου.

¹⁷ Περιπτώσεις όπως αυτή εντοπίζονται όχι μόνο σε εκκλησιαστικά, αλλά και σε λαογραφικά και εθνολογικά μουσεία, όπου ετερογενή και μεικτά έργα τέχνης (ανόργανων και οργανικών υλικών) εκτίθενται και τοποθετούνται στο ίδιο μουσειακό περιβάλλον με συχνή αλληλεπίδραση των υλικών κατασκευής τους.

¹⁸ Η ταυτοποίηση των ινών, των ριζών και των βαφών βρίσκεται σε εξέλιξη ενώ τα πορίσματα της τεχνολογίας κατασκευής και οι δυνατότητες μουσειακής ερμηνείας και εξειδικευμένης προληπτικής συντήρησης (που αφορούν και ευρύτερα την ιερατική ενδυμασία) θα συμπεριληφθούν στη διπλωματική εργασία του Κωνσταντίνου Στουπάθη στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Μουσειακών Σπουδών του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, με υπεύθυνους καθηγητές τους Α. Κορρέ, Π. Καλαμαρά και Γ. Παναγιάρη.

¹⁹ D. Pinniger / P. Winsor, *Integrated Pest Management*, Museums & Galleries Commission, London 1998.

²⁰ Χ. Καρύδης, *Εισαγωγή στην προληπτική συντήρηση των υφασμάτων έργων τέχνης*, εκδ. Φουτούρα, Αθήνα 2006.

²¹ Στο ίδιο.

²² Ένα καλοσχεδιασμένο υποστήριγμα επιτρέπει στον επισκέπτη να κατανοήσει και να αναγνώσει πλήρως το ένδυμα, ενώ παρέχει επαρκή και ασφαλή υποστήριξη σε όλη την έκταση του υφάσματος. Αντίθετα, ένα ελαττωματικό, όξινο και ανεπαρκές είναι βεβαίον ότι θα φθείρει το έργο τέχνης, θα προκαλέσει εντάσεις και θα λειτουργήσει αρνητικά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΡΑΜΠΙΝΑ Ε., *Χρυσοκέντητα άμφια και πέπλα*, Ιερά Μονή Ιβήρων-Άγιον όρος, 1998.

CAPLE C., *Conserving Skills: Judgement Method and Decision Making*, Routledge Taylor & Francis, London 2000.

EDSON G., *Museum Ethics*, Routledge, London and New York 1997.

GREENE V., «Accessories of holiness: defining Jewish sacred objects», *American Institute of Conservation* 31/1 (1992), σ. 31-39.

HATCHFIELD P., *Pollutants in the Museum Environment*, Archetype, London 2005.

JOHNSTONE P., *The Byzantine Tradition in Church Embroidery*, Alec Tiranti, London 1967.

KARP I. / LAVINE D.S., *Exhibition Cultures: The Politics of Museum Display*, Smithsonian Institution Press, Washington and London 1991.

ΚΑΡΥΔΗΣ Χ., *Εισαγωγή στην προληπτική συντήρηση των υφασμάτων έργων τέχνης*, εκδ. Φουτούρα, Αθήνα 2006.

ΚΟΝΟΜΟΣ Ν., *Άγιος Διονύσιος ο πολιούχος Ζακύνθου*, Ιερά Μονή Στροφάδων και Αγίου Διονυσίου, Ζάκυνθος 1996.

–, *Ναοί και Μονές στη Ζάκυνθο*, Ιονική και Λαϊκή Τράπεζα Ελλάδος, Αθήνα 1964.

ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ Φ., *Έκφρασις της ορθοδόξου εικονογραφίας*, Τόμος Α΄, Αστήρ, Αθήνα 1960.

ΚΟΥΡΚΟΥΛΑΣ Κ., *Τα ιερατικά άμφια και ο συμβολισμός αυτών εν τη ορθοδόξω ελληνική Εκκλησία*, Αθήνα 1991.

ΚΟΡΡΕ-ΖΩΓΡΑΦΟΥ Κ., *Μεταβυζαντινή – Νεοελληνική εκκλησιαστική χρυσοκέντητική*, Αθήνα 1985.

MILLET G., *Broderies Religieuses de Style Byzantin*, Librairie Ernest Leroux, Paris 1939.

ORLOFSKY P. / TRUPIN D., «The role of connoisseurship in determining the textile conservator's treatment options», *American Institute for Conservation* 32 (1993), σ. 109-118.

PINNIGER D. / WINSOR P., *Integrated Pest Management*, Museums & Galleries Commission, London 1998.

POCKNEE C., *Liturgical Vesture. Its Origins and Development*, Mowbray, A.R, London 1960.

ΣΠΥΡΙΔΑΚΗ Γ., *Παρατηρήσεις επί ενδυμάτων τινών κατά την πρώτην βυζαντινήν περίοδον*, Ανάπτυον εκ της Επετηρίδος της Λαογραφικού Αρχείου, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1958.

ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ Ε., *Ανέκδοτες σημειώσεις του μαθήματος Προληπτική συντήρηση και περιβάλλον μουσείων*, του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Μουσειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2008.

ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ ΒΕΗ Ε., *Εκκλησιαστικά κεντήματα*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 1953.

ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ Α., *Τα χρυσοκλαβαρικά συρματίνα-συρμακέσικα κεντήματα*, Αθήνα 1956.

The Epitachelia of St. Dionysios of Zakynthos Island: Documentation and Preventive Conservation Konstantinos Stoupathis, Christos Karydis

St. Dionysios of Zakynthos was born in 1547 on the island of Zakynthos in the Ionian Sea and he is a very famous Saint in the Orthodox Church. After his death, it has been found that his body remains intact and emits a mixed fragrance of flowers and frankincense. Therefore, he is venerated, and his Sainthood has been proclaimed by the Patriarch of Constantinople. This article is about the documentation and the state of preservation of two Orthodox ecclesiastical liturgical textiles which according the tradition are attributed to St. Dionysios.